

RUSYA'DA SİBİRYA TÜRK HALKLARI ÇALIŞMALARI

Emine YILMAZ*

Özet

Türk dünyasında aşağı yukarı yirmi standart dil vardır. Bunların en önemlileri Türkiye Türkçesi, Azerice, Türkmence, Kazakça, Karakalpakça, Kırgızca, Özbekçe, Uygurca, Tuvaca, Yakutça, Tatarca, Başkurtça ve Çuvaşçadır. Sibiry'a bölgesi ise Ural dağlarıyla Büyük Okyanus arasında yer alan geniş coğrafyanın adıdır. Bu coğrafya Türkçe olan ve olmayan pek çok varyantı barındırır. Bu varyantların neredeyse tümünün yazı dili geleneği ancak yirminci yüzyılın başına tarihlendirilebilir; yani ancak 1917'den sonra kurulan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği içinde yerel ağızlara dayalı standart diller ortaya çıkmıştır. 1990'da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin dağılmasından sonra Rusya Federasyonu içinde kalan veya bağımsız olan Türk dilli halklar için farklı süreçler söz konusudur.

Sibiry'a Türk Halkları Çalışmaları: Bibliyografik Dizin 1799-2021 adlı bibliyografik dizin, 1799-2021 yılları arasında, Sibiry'a'nın yerli Türk halkları (Altaylar, Dolganlar, Kumandılar, Sibiry'a Tatarları, Teleütler, Tofalar, Tuvalar, Hakaslar, Çalkandılar, Çulımlar, Şorlar, Yakutlar (Sahalar) ile Sibiry'a'ya yerleşmiş Kazaklar ve eski bir Türk halkı olan Sibiry'a Kırgızları hakkında yayımlanmış eserleri içermektedir. Bu eserler; monografiler, ders kitapları, referans kaynaklar, bibliyografik dizinler, müze katalogları ve diğer yayınlardan oluşmaktadır.

Söz konusu yayın bu bölgede varlığını sürdüren on dört Türk dilli halkın tarihi, etnolojisi, kültürü, eğitimi, dili, edebiyatı, sanatı ve dini inançlarıyla ilgili 222 yıllık literatürü bir araya getirmektedir. 1502 eserden oluşan bu literatür doğal olarak söz konusu Türkçe varyantların yazılı geleneklerinden çok önceye uzanmaktadır ve bu nedenle Türk dilli dünya için son derece önemlidir.

Dizinde bir araya getirilmiş olan literatür çok farklı bakış açılarıyla değerlendirilebilir. Bu yazıda bazı bakış açıları öne çıkarılarak bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sibiry'a, Türk halkları ve dilleri, dizin

Abstract

There are approximately twenty standardized languages within the Turkic world. among the most prominent are Turkish (Turkey Turkish), Azerbaijani, Turkmen, Kazakh, Karakalpak, Kyrgyz, Uzbek, Uyghur, Tuvan, Yakut (Sakha), Tatar, Bashkir, and Chuvash. The Siberian region refers to the vast geographical area extending between the Ural Mountains and the Pacific Ocean. This region encompasses numerous linguistic variants, both Turkic and non-Turkic. The written language traditions of nearly all these variants can be traced back only to the early twentieth century; that is, standardized languages based on local dialects emerged primarily after 1917 within the framework of the Union of Soviet Socialist Republics. Following the dissolution of the Union of Soviet Socialist Republics in 1990, different political, social, and cultural processes have shaped the Turkic-speaking peoples who either remained within the Russian Federation or gained independence.

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi/eminey@hacettepe.edu.tr/0000-0002-3399-3059 Gönderim tarihi: 14 Ocak 2026 Kabul tarihi: 11 Mart 2026

The bibliographical index entitled *Studies on the Turkic Peoples of Siberia: A Bibliographical Index, 1799-2021* includes works published between 1799 and 2021 concerning the indigenous Turkic peoples of Siberia -namely the Altaians, Dolgans, Kumandins, Siberian Tatars, Teleuts, Tofalars, Tuvans, Khakass, Chalkandins, Chulym, Shors, and Yakuts (Sakha)- as well as Kazakhs who settled in Siberia and the Siberian Kyrgyz, an ancient Turkic people. The works catalogued in this index consist of monographs, textbooks, reference works, bibliographical indexes, museum catalogues, and various other types of publications.

The publication in question brings together 222 years of scholarly literature on the history, ethnology, culture, education, language, literature, art, and religious beliefs of fourteen Turkic-speaking peoples who have maintained their presence in this region. Comprising a total of 1,502 works, this body of literature naturally extends to periods long predating the written traditions of the relevant Turkic varieties and is therefore of paramount significance for the Turkic-speaking world.

The literature compiled in the index may be evaluated from a wide range of perspectives. In this article, an assessment is presented by foregrounding several of these perspectives.

Keywords: Siberia, Turkic peoples and languages, index

Giriş:

Türk dillerinin konuşulduğu alan çok geniştir. Güneybatıda Türkiye ve komşularından güneydoğuda Doğu Türkistan'a, Çin'in içlerine uzanan bu dünyanın sınırları, kuzeydoğuda, güney ve kuzey Sibiryaya yoluyla Kuzey Buz Denizine uzanır. Bu geniş alan çok sayıda farklı dili içinde barındırır. Türk dillerinin konuşulduğu bölge Anadolu, Azerbaycan, Kafkasya, İran, Irak, Afganistan, Batı ve Doğu Türkistan'ın büyük bölümü, güney, kuzey ve batı Sibiryaya ile Volga bölgesini kapsar. Geçmişte, Türk dilli dünya Karadeniz ile Hazar denizi arasındaki bozkırları, Kırım, Balkanlar vb. gibi yoğun yerleşim alanlarını da içine alıyordu.

Türk dünyasında aşağı yukarı yirmi standart dil vardır. Bunların en önemlileri Türkiye Türkçesi, Azerice, Türkmence, Kazakça, Karakalpakça, Kırgızca, Özbekçe, Uygurca, Tuvaca, Yakutça, Tatarca, Başkurtça ve Çuvaşçadır. Sibiryaya bölgesi ise Ural dağlarıyla Büyük Okyanus arasında yer alan geniş coğrafyanın adıdır. Bu coğrafya Türkçe olan ve olmayan pek çok varyantı barındırır. Bu varyantların neredeyse tümünün yazı dili geleneği ancak yirminci yüzyılın başına tarihlendirilebilir; yani ancak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği içinde yerel ağızlara dayalı standart diller ortaya çıkmıştır.

Rusya Bilimler Akademisi Sibiryaya Şubesi tarafından hazırlanmış ve büyük bir emek ürünü olan *Sibiryaya Türk Halkları Çalışmaları: Bibliyografik Dizin 1799-2021* adlı yayın bu bölgede varlığını sürdüren on dört Türk dilli halkın tarihi, etnolojisi, kültürü, eğitimi, dili, edebiyatı, sanatı ve dini inançlarıyla ilgili 222 yıllık literatürü bir araya getirmektedir. 1502 eserden oluşan bu literatür doğal olarak söz konusu Türkçe varyantların yazılı geleneklerinden önceye uzanmaktadır ve bu nedenle Türk dilli dünya için son derece önemlidir.

Dizinde bir araya getirilmiş olan literatür çok farklı bakış açılarıyla değerlendirilebilir. Burada bazı bakış açılarını öne çıkararak bir değerlendirme yapmaya çalışacağım.

Genel Bakış:

Dizindeki literatür on dört Türk dilli halk için altı standart başlık altında tasnif edilmiştir:

1. Tarih-Etnoloji
2. Kültür-Eğitim
3. Dilbilimi
4. Halkbilimi-Edebiyat
5. Sanat
6. Din

Dizindeki halk/dil adları tasnifi coğrafi bir tasniftir. Bu nedenle, başlıkta belirtilmemiş olsa bile, Kazak başlığı altında Altay Kazaklarını anlamak gerekir. Bilindiği gibi asıl Kazak halkı bu bölgede yer almaz. Bu nedenle Dizin'de Kazak başlığı altında sadece altı yayın yer alır ve ilk yayın da 1986 tarihli; yani çok yeni sayılabilir. Kazakça için Dilbilimi ve Halkbilimi-Edebiyat alanlarında hiç kaynak yoktur. Aynı zamanda Dizin'de Dilbilimiyle ilgili hiçbir kaynağın bulunmadığı tek halk da Kazaklardır.

Kırgızlar için de benzer bir durum söz konusudur ancak zaten Dizin'de Kırgızların Sibirya Kırgızları olduğu zaten belirtilmiştir. Esasen Sibirya Kırgızları Yenisey Kırgızları olarak bilinen tarihi bir halktır. Bu nedenle 1894'ten itibaren Tarih-Etnoloji başlığı altında on dört kaynak yer alır. Sibirya Kırgızcasıyla ilgili ilk yayınlarsa 1992'den itibaren sadece üç tanedir.

Tatarlar da yine Sibirya bölgesi Tatarlarıdır ve bilindiği gibi bugün Tatar denildiğinde akla gelen ilk Tatar kitlesi Volga bölgesinde yer alır. Ancak Sibirya Tatarları Dizin'de en geniş yer kaplayan gruptandır. Yine Dizin'deki en eski tarihli yayın da 1799 tarihli ve Sibirya Tatarlarının tarih ve etnolojisiyle ilgilidir. Bu tarihten itibaren Dizin'de Sibirya Tatarlarıyla ilgili yüz yirmi yedi yayın yer alır.

Bölgenin yerli halklarından, az nüfuslu Teleüt, Çalkandu, Çulımlar ve dilleriyle ilgili yayınlarsa çok az ve yenidir: Teleütlerle ilgili ilk kaynak 1980'dedir ve 2018'e kadar toplam yirmi beş yayın Dizin'de yer alır. Çalkandularla ilgili ilk yayın 1985'tedir ve 2016'ya kadar toplam on iki kaynak bulunur. Çulımlarla ilgili ilk kaynak 1979 tarihli ve Dizin'de toplam altı yayın yer alır. Ancak bu halklar için, yukarıda belirtilmiş olan altı kategorinin tümünde literatür bulunmaz. Kumandı için Halkbilimi-Edebiyat; Sanat ve Din alanlarında; Sibirya Kırgızları ve Çulımlar için Sanat ve Din alanlarında; Kazakça için Dilbilimi ve Halkbilimi-Edebiyat alanlarında kaynak yoktur.

Yüzyıllara Göre Değerlendirme:

1799-1899:

1799-1899 yılları arasında on dört grupta ilgili toplam yayın sayısı otuz altıdır. Bunun içine Genel başlığı içinde yer alan kaynaklar dahil değildir. Genel kaynaklar sekiz tanedir ve Tarih-Etnoloji ve Halkbilimi-Edebiyat alanlarıyla ilgilidirler. Sadece bir tanesi dilbilimle ilgilidir.

Otuz altı yayının çoğunluğu Yakutlarla ilgilidir (on tane). Tatarlar ve Hakaslarla ilgili beşer tane, Altaylarla ilgili üç tane, Şorlar ve Kırgızlarla ilgili birer tane yayın bulunur. Bu yüzyılda diğer Sibirya Türk halklarıyla ilgili yayınlar bulunmaz.

Otuz altı yayından sadece beşi dille ilgilidir ve Yakutça ve Tatarca hakkındadır. Bu yüzyılda iki önemli kilometre taşı yer alır. Bunlardan biri Otto Nikolaus Böhtlingk'in 1851 yılında yayınlanmış olan *Über die Sprache der Jakuten. Einleitung. Jakutischer Text. Jakutische Grammatik* (St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften) adlı gramer kitabıdır. Yakutçanın sesbilgisi, biçimbilgisi ve sözdiziminin yanında Yakutça metinler ve bu metinlerin sözlüğünü içeren bu çalışma Avrupa'da Yakutça üzerine yapılmış ilk çalışmalardan biridir ve alanında hala aşılamamış bir yetkinliktedir. Ayrıca 1851 gibi erken bir tarihte hazırlanmış olduğu için tarihsel Yakutça hakkında bilgi verebilecek niteliktedir. Örneğin bugün standart Yakutçada *-h-* sesine değişmiş olan ünlüler arası ikincil *-s-* sesi bu yayında henüz korunmaktadır. Örneğin: Eski Türkçe *işit*-> Böhtlingk'in gramerinde *isit*-> Standart Yakutça *ihit*-.

Diğer kilometre taşı yayın ise Wilhelm Radloff'un 1893-1911 yılları arasında yayınlanmış olan *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte* adlı dört ciltlik sözlüğüdür (St. Petersburg). Bu sözlük alan araştırmalarıyla elde edilmiş verileri karşılaştırmalı olarak sunmasıyla karşılaştırmalı Türkoloji çalışmalarının önünü açmıştır.

1900-1950:

On dokuzuncu yüzyılın sonunda Orhon yazıtlarının keşfi ve okunması, Çin'in Turfan şehrinde bulunan Bin Buda Mağaralarındaki Eski Uygurca el yazmalarının ortaya çıkarılması, *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı sözlüğün İstanbul'da bulunması ve okunması, pek çok Türkçe varyantın 1917 Rus devrimiyle birlikte

kurulan Sovyet Sosyalist Cumhuriyet Birliği içinde standart yazı dilleri haline gelmesi gibi nedenlerle yirminci yüzyılın başında Türk dilli halklarla ilgili literatürde büyük büyük bir artış görülür. Yirminci yüzyılın ilk yarısında Genel kaynağın dışında, çoğunluğu Yakutlar ve Yakutçayla ilgili olmak üzere (yirmi üç tane) Türk halklarıyla ilgili yüz on dokuz esere yer verilmiştir. Onu Altaylarla ilgili yedi, Hakaslarla ilgili dört, Tuva, Şor ve Tofalarla ilgili üçer kaynak izlemektedir. Dolgan, Kumandı ve Kırgızlarla ilgili birer kaynak bulunur.

Bu tabloda Kumandı, Tuva, Tofa ve Dolganlarla ilgili kaynakların ilk kez ortaya çıkması da ayrıca dikkat çekicidir. Dolganca Türk dünyasının en genç yazı dilidir ve Dolganların Halkbilimi-Edebiyatıyla ilgili ilk kaynak da 1937 tarihiyle Dizin’de yer alır. Zaten genel olarak yayınlar Tarih-Etnoloji, Halkbilimi-Edebiyat ağırlıklıdır. Dilleri açısından en iyi incelenen grup olarak yine Yakutlar dikkati çekmektedir.

Bu dönemde de yine önemli bir kilometre taşı Eduard Karloviç Pekarskiy’nin *Slovar’ yakutskogo yazıka* (St. Petersburg: İmperatorskaya Akademiya Nauk) adlı sözlüğüdür. Yakut sözlükçülüğü denilince akla ilk gelen çalışma olan bu sözlüğün verileri Polonya’nın parçalanma döneminde sürgünde bulunan ve Çarlık Rusyasında hayatını devam ettiren Polonyalı Türkolog Pekarskiy tarafından 1881-1905 yılları arasında derlenmiş ve yirminci yüzyılın başında (1907-1930) yayımlanmıştır. On üç ciltten oluşan bu sözlük Yakutça araştırmalarında bir dönüm noktası oluşturmuştur.

Orijinali Yakutça-Rusça olan bu sözlüğün Atatürk’ün emriyle, 1945 yılında, Türkçeye çevrilmesi ve A-M harflerini içeren bölümün yayımlanmış olması (sözlüğün yüzde kırkı) Türkiye’deki Yakutça çalışmaları için başlangıç sayılabilir. Ancak, o dönemin şartlarında, Rus devriminden sonra Türkiye’ye sığınmış olan ve sadece Rusça bilen Tatar Türkologlarca çevrildiği için çeviri anlaşılacak durumdadır. Sözlüğün Yakutça ve Rusça karşılaştırmalı olarak yapılmakta olan yeni çevirisi için bk. Hayırsever 2020.

1950-2000:

İkinci dünya savaşının ardından, 1990’lara kadar Sovyetler Birliği içinde Türk dilli halklarla ilgili her türlü incelemede giderek artan hızda bir gelişme görülmektedir. Toplamda dört yüz seksen dokuz yayın Dizin’de yer almakla birlikte özellikle 1990’da Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra artış hızı katlanarak artmıştır. 1950-1990 arasında yılda ortalama on yayın varken, 1990-2000 yılları arasında yayın sayısı ortalama yirmiye çıkmıştır.

2000-2021:

Yirmi birinci yüzyılın ilk çeyreğinde, yılda ortalama kırk altı yayın ve toplamda bin on yedi yayın gibi çok ciddi bir rakama ulaşılmıştır.

Yayınların Dili:

Önce çarlık Rusyası, daha sonra Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ve 1990’dan sonra Rusya Federasyonu içinde üretilen ve Dizin’de yer alan 1502 kaynağın sadece yirmi altısı Rusça dışında bir dilde ve Rusya coğrafyası dışında üretilmiştir. Dizin’in Batı literatürünü hedeflemediği açıktır. Genel kaynaklardan sadece beşi İngilizce ve biri Almancadır.

Dizin’de Tuvalar/Tuvaca hakkında 1903-2020 arasında üretilmiş olduğu belirtilen yüz yirmi yedi kaynaktan üçü İngilizce, üçü Almanca ve biri Almanca-Türkçedir. Son sözü edilen yayın Türkiyeli araştırmacı Mehmet Ölmez tarafından hazırlanmış olan *Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen* adlı sözlüktür.

Yakutlar ve Yakutça hakkında bir Fransızca, dört Almanca ve üç İngilizce kaynak bulunur. Altaylar/Altayca hakkında iki İngilizce; Dolganlar/Dolganca hakkında bir İngilizce bir Almanca ve Sibiry Tatarları hakkında bir İngilizce kaynak bulunmaktadır. Yani toplamda on beş İngilizce, dokuz Almanca, bir Almanca-Türkçe ve bir Fransızca yayın söz konusudur. Bu yönüyle, Dizin Türkçe varyantlarla ilgili sadece Rusça literatürü dikkate almıştır, denebilir.

Tür olarak monografiler, ders kitapları, referans kaynaklar, bibliyografik dizinler, müze katalogları ve diğer yayınlardan oluşan bu bibliyografik yayın, çağdaş Türk dilleri araştırmaları alanında önemli bir boşluğu dolduracaktır. Rusya Bilimler Akademisi Sibirya Şubesi çalışmayı Rusça olarak alana kazandırmış, Türk Tarih ve Kültür Vakfı giriş bölümünü Türkçeye çevirerek Türkiye’de yayımlanmasını sağlamış ve Hacettepe Üniversitesi, Bilgi ve Belge Yönetimi ve Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü yayının Türkiye’deki tanıtımında önemli bir rol üstlenmişlerdir.

Kaynakça:

- Hayırsever, Hasan (2020). “Yakut Dili Lûgati’nin Yeni Yayını Üzerine”. *Türkbilig* 2020/40: 107-113.
- Ölmez, Mehmet (2007). *Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen* adlı sözlüktür. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Rusya’da Sibirya Türk halkları çalışmaları bibliyografik dizin 1799-2021 = Российские Исследования Тюркских Народов Сибири. Библиографический Указатель 1799-2021* / Hazırlayanlar: Lyudmila Mandrinina, Valentina Rıkova, Natalya Balutkina, Tatyana Busıgina = Составители Людмила Мандринина, Валентина Рыкова, Наталья Балуткина, Татьяна Бусыгина; editör Dr. Serap Pılgır; çevirmen Assel Lakhayeva. 1. baskı, İstanbul: Hiperyayın, 2025. 228 sayfa: şekil, tablo; 21 cm. (Hiperyayın; 1136, E-Kitap: 72) e- ISBN: 978-625-6078-79-6

